

DİN & FELSEFE

ARAŞTIRMALARI

Religion and Philosophical Research

e-ISSN: 2667-6583

Aralık 2024 | December 2024

Cilt | Volume: 7 - Sayı | Number: 2

META-TEOLOJİ VE ZORUNLU VARLIK TEOLOJİSİ ÜZERİNE

On Meta-Theology and the Theology of Necessary Existent

Afra KONYALI

afrakonyali@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7507-4475>

Makale Türü | Type of Article: Araştırma Makalesi | Research Article

Başyuru Tarihi | Date Received: 14.11.2024

Kabul Tarihi | Date Accepted: 21.12.2024

Atıf | Cite As

Konyalı, Afra. "Meta-Teoloji ve Zorunlu Varlık Teolojisi Üzerine". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 7/2 (Aralık 2024): 70-90.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Etik Beyanı | Ethical Statement

Bu makalenin yazarı/yazarları, hakemleri ve dergi editör grubu Din ve Felsefe Araştırmaları dergisinin Etik Kurallarına uyduklarını kabul eder.

The author/authors, referees, and journal editorial group acknowledge that they adhere to the Code of Ethics for the journal of Religion and Philosophical Research.

META-TEOLOJİ VE ZORUNLU VARLIK TEOLOJİSİ ÜZERİNE

Afra KONYALI

ÖZ

Bu makale, meta-teoloji perspektifinden Tanrı'nın doğasına dair çeşitli teolojik iddiaları ve bu iddiaların temelinde yatan kavramsal çerçeveleri ele almaktadır. Meta-teoloji, Tanrı'nın özelliklerine dair söylemi daha derinlemesine anlamak amacıyla, birinci dereceden teolojik ifadelerin ardındaki temel ve türetilmiş varsayımları sorgulayan, ikinci dereceden bir analiz olarak işlev görür. Bu doğrultuda çalışma, dört ana meta-teolojik yaklaşımı incelemektedir: Zorunlu Varlık Teolojisi (zorunlu varlık olarak Tanrı), Yaratıcı Varlık Teolojisi (yaratıcı olarak Tanrı), Mükemmel Varlık Teolojisi (mükemmel bir varlık olarak Tanrı) ve İbadete Değerlik Teolojisi (ibadete layık varlık olarak Tanrı). Makalede, bu yaklaşımların her birinin Tanrı'nın doğasını nasıl farklı açılardan tanımladığı ve bu bakış açılarının birbiriyle nasıl kıyaslanabileceği tartışılmaktadır. Sonuç olarak Zorunlu Varlık Teolojisi'nin diğer meta-teolojik yaklaşımlar için daha temel bir zemin sağladığı ve diğerlerinin bu temelden türetilebileceği iddia edilmiştir. Bu kapsamda Zorunlu Varlık Teolojisi'nin, yalnızca Tanrı'nın varlığının açıklanmasında değil, aynı zamanda onun mahiyetinin anlaşılmasında da kurucu bir temel sunduğu ileri sürülmektedir. Böylece, Tanrı'nın yaratıcı, mükemmel veya ibadete değer olarak ele alınmasının, onun zorunlu varlık statüsünden bağımsız düşünülmemeyeceği savunulmaktadır. Tanrı'nın zorunlu bir varlık olarak kavranması, diğer teolojik iddiaların anlaşılmasında bir öncelik taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meta-Teoloji, Mükemmel, Zorunlu, İbadete Değer, Yaratıcı.

On Meta-Theology and the Theology of Necessary Existent

ABSTRACT

This article addresses various theological claims about the nature of God and the conceptual frameworks underlying these claims from the perspective of meta-theology. Meta-theology functions as a second-order analysis that questions the basic and derived assumptions behind first-order theological statements in order to gain a deeper understanding of the discourse on God's attributes. Accordingly, the paper examines four main meta-theological approaches: Necessary Existent Theology (God as a necessary being), Creator Being Theology (God as a creator), Perfect Being Theology (God as a perfect being), and Worship Worthiness Theology (God as a being worthy of worship). The article discusses how each of these approaches defines the nature of God from different perspectives and how these perspectives can be compared with each other. As a result, it is argued that the Theology of Necessary Existent provides a more fundamental basis for the other

meta-theological approaches and that the others can be derived from this foundation. In this context, it is claimed that the Necessary Existent Theology provides a foundational basis not only for the explanation of God's existence but also for the understanding of his essence. Thus, it is argued that the concept of God as creator, perfect, or worthy of worship cannot be considered independently of his status as a necessary being. The conception of God as a necessary being takes priority over the understanding of other theological claims.

Keywords: Meta-theology, Perfect, Necessary, Worthy of Worship, Creator.

GİRİŞ

Felsefi teolojinin temel uğraşlarından biri, Tanrı'nın varlığı ve neliği hakkındaki iddiaları incelemek ve değerlendirmektir. Tanrı'nın varlığını tartışırken O'nun nasıl bir varlık olduğunu da sorgularız. Bu bağlamda Tanrı'nın mahiyetine ilişkin savunulabilir bir teori geliştirme girişimlerine ve bu teorilerin bir üst değerlendirmesine genel anlamda meta-teoloji denir. Diğer bir ifadeyle, meta-teolojik bir bakış açısı, teolojik söylemde kullanılan temel varsayımları, yöntemleri ve kategorileri inceleyen, teolojinin yansıtıcı, ikinci dereceden bir analizini ifade eder. Sadece Tanrı hakkında neye inanıldığını araştırmak yerine (birinci dereceden teoloji), meta-teoloji belirli inançların neden ve nasıl yapılandırıldığını, ifade edildiğini ve gerekçelendirildiğini araştırır.¹ Teolojik iddiaları temellendiren mantıksal, felsefi ve kavramsal çerçeveleri değerlendirerek belirli teolojik doktrinlerin tutarlılığını, çıkarımlarını ve rasyonelliğini açıklığa kavuşturmayı amaçlar.

Felsefede "meta" öneki, genellikle bir disiplinin veya kavramın kendisini inceleme, analiz etme veya üzerine düşünme anlamına gelir. "Meta" kelimesi Yunanca kökenli olup, "sonra" veya "ötesinde" anlamına gelir.² Bu bağlamda, "meta" önekiyle kullanılan bir terim, o disiplinin veya kavramın temellerini, varsayımlarını, yöntemlerini ve sınırlarını sorgulayan bir alanı ifade eder. O halde teolojiye felsefi bir yaklaşım olarak meta-teoloji, teolojik söylemin altında yatan temel yapıları ve varsayımları sorgulamak için doktrinel tartışmaların ötesine geçer.

Meta-teoloji, tıpkı meta-etik'in etik teoriden bir adım geriye çekilip ahlakın doğası hakkında daha temel sorular sorması gibi, teolojik tartışmalardan soyutlanarak tanrısallığın doğası ve teolojik sorgulamanın nasıl temellendirilmesi gerektiği üzerine temel sorular sorar. Başka bir deyişle, meta-teoloji, teolojinin kendisini incelemeye tabi tutar ve Tanrı hakkındaki teorilerin (yani teolojilerin) açıklayıcı yapısının nerede son bulduğu ile ilgilenir.³ Bu bağlamda, meta-teoloji Tanrı'nın temel doğası ve O'nun hakkında bir teoloji inşa ederken açıklamaların hangi temele dayandığı gibi metafiziksel soruları kapsar.

¹ John T. Granrose, "Normative Theology and Meta-Theology", *Harvard Theological Review* 63/3 (1970), 449.

² Jeff Aronson, "When I Use A Word: Meta-", *BMJ: British Medical Journal* 324/ 7344 (2002), 1022.

³ Jonathan L.Kvanvig, *Depicting Deity: A Metatheological Approach* (New York: Oxford University Press, 2021), vi-vii.

Jonathan Kvanvig'e göre bir meta-teoloji, Tanrı hakkında tek bir temel iddia ile başlayan ve diğer standart teolojik iddiaları bu temel iddiadan türeten teolojik bir projedir.⁴ Diğer bir ifadeyle bir meta-teoloji, teolojik iddiaların yapısı hakkında konuşurken, Tanrı hakkında tek bir temel iddiayı tanımlar ve diğer teolojik iddiaların bu temel iddiadan nasıl türetilebileceğini gösterir.⁵ Böylece Kvanvig'e göre meta-teolojinin görevi, Tanrı'nın doğası ile ilgili neyin temel olduğunu saptamaktır/tanımlamaktır.

Örneğin bir teoloji, sevginin Tanrı'nın doğası için temel olduğunu iddia ederken aslında "sevgi" bir meta-teolojide türetilmiş nitelik olabilir. Hatta bir meta-teoloji, ibadete değerliğin Tanrı'nın doğası için temel olduğunu iddia edebilir ama yine de diğer meta-teolojilerden birinden türetilmiş olabilir.⁶ Yani, bir teolojide temel kabul edilen bir özellik, başka bir meta-teolojide farklı bir şekilde açıklanabilir. Dolayısıyla her seviyede neyin temel olduğunu bulmanın tek yolu teolojiyle birlikte onun nasıl geliştirildiğine de bakmaktır; çünkü sadece teolojiye ve onun için neyin temel olduğuna bakmak, neyin meta-teolojik olarak temel olduğunu söylemeyecektir. Bu durum, teolojik bir iddianın (örneğin temel ilahi nitelik) doğruluğunu değerlendirmek için sadece teolojik metinlere değil, aynı zamanda bu metinlerin dayandığı meta-teolojik çerçevelere de bakmanın önemini gösterir.

Kvanvig bu bağlamda, en temel üç meta-teolojik yaklaşımdan bahseder.⁷ Ancak Ansari vd. İbn Sina'nın Tanrı görüşünü de meta-teoloji olarak değerlendirerek dördüncü bir alternatif sunmaktadır.⁸ O halde biz de dört meta-teolojiden bahsedebiliriz: 'Zorunlu Varlık Teolojisi' (ZVT), 'Yaratıcı Teolojisi' (YT), 'Mükemmel Varlık Teolojisi' (MVT) ve 'İbadet-Değerlik Teolojisi' (İDT). Yaratıcılık, mükemmellik, zorunluluk ve ibadete layıklık gibi temel iddialar etrafında şekillenen bu teolojiler, Tanrı'nın ne'liğini anlama çabamızın farklı boyutlarını temsil eder. Bunlardan birini varsaymak, bu dördünden birinin Tanrı'nın doğasına ilişkin yeterli bir açıklama için temel olduğunu ve diğer yaklaşımlarda değerli olanın temel olandan türetilebileceğini varsaymaktır.

Ayrıca Kvanvig'e göre bu tarz temelselci yaklaşıma bir alternatif de meta-teolojik anti-fundamentalizmdir (MAF).⁹ Öyle ki, bu yaklaşımlardan hiçbirisi yeterli bir teoloji üretmede başarılı olamaz, bunun yerine birden fazla temel özellik olduğunu iddia eder. Dolayısıyla MAF, sağlam bir teoloji için gerekli olanın bu bakış açılarının hiçbirinden tek başına üretilemeyeceğini, ancak bu dört yaklaşımın (veya listemizi genişletmek istersek önerilen diğer meta-teolojilerin) bazı kombinasyonlarından

⁴ Rosabel Ansari, Billy Dunaway ve Jon McGinnis, "Necessary existent theology", *Religious Studies* 60/2 (2024), 204.

⁵ Bk. Kvanvig, *Depicting Deity*.

⁶ Kvanvig, *Depicting Deity*, 41.

⁷ Bk. Kvanvig, *Depicting Deity*.

⁸ Bk. Ansari vd., "Necessary existent theology."

⁹ Jonathan L. Kvanvig, "Metatheology and the Ontology of Divinity", *The Divine Nature: Personal And A-Personal Perspectives*, ed. Simon Kittle ve Georg Gasser (Abingdon: Routledge, 2021), 139.

çıkarılması gerektiğini savunur. Hatta belki de Tanrı'nın diğerlerinden daha temel ya da daha asli bir özelliği yoktur. Yani Tanrı'nın doğası hakkında temelselci bir yaklaşımın doğru olup olmadığı da sorgulanabilir.

Peki ama, bir teolojinin yeterli olması için ne gerekir? Örneğin bahsi geçen teolojilerden yalnızca biri, Tanrı'nın mahiyetine dair tam ve temel bir açıklama sunabilir mi? İçlerinden biri tercih edilecekse, ilk olarak her bir teolojik pozisyonun, rakiplerinin temel iddialarını ne kadar karşılayabildiği sorgulanmalıdır.

Örneğin, Yaratıcı Tanrı teolojisi, Tanrı'nın ibadete layık ve mükemmel bir varlık olduğunu kanıtlayabilir mi? Mükemmel varlık teolojisi, Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olduğunu gösterebilir mi? İbadete layık Tanrı teolojisi, Tanrı'nın yaratıcı ve en yüce varlık olduğunu ispatlayabilir mi? Benzer şekilde, zorunlu varlık teolojisi, Tanrı'nın yaratıcı, mükemmel ve ibadete layık olduğunu açıklayabilir mi? Eğer değilse, bunlar bir zayıflık mıdır?

O halde, meta-teoloji yalnızca farklı teolojik perspektifleri anlamak için bir çerçeve sunmakla kalmaz, aynı zamanda bu perspektifler üzerinde eleştirel düşünmeyi de teşvik eder. Mawson, meta-teolojilerin kendilerinin bile değerlendirilebileceğine ve karşılaştırılabileceğine işaret ederek hangi meta-teolojinin en geçerli olduğunun nasıl belirleneceği sorusunu gündeme getirmektedir. Farklı meta-teolojiler arasında bir değerlendirme ve karar verme süreci ise meta-metateolojik bir sorudur. Mawson, bu tür değerlendirmelerde, bir meta-teolojinin diğerini kendi kendine referans veren bir şekilde haklı çıkarmak için kullanılabileceği döngüsel akıl yürütme riskine karşı uyarıda bulunur.¹⁰ Bu noktada, farklı meta-teolojilerin güçlü ve zayıf yönlerini sistematik bir şekilde incelemek önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu makalede, meta-teolojik bir perspektif benimseyerek, Tanrı'nın mahiyetiyle ilgili geliştirilen dört meta-teolojik yaklaşımı inceleyecek ve bu teorilerin temel iddialarını karşılaştırmalı bir şekilde ele alacağım. Böylece bahsi geçen teolojilerin yeterli bir açıklama sunup sunmadıklarını değerlendirerek, temel olmak bakımından "zorunlu varlık teolojisi"nin daha avantajlı olduğunu savunacağım. Meta-teolojiyi, Tanrı'nın doğası hakkındaki temel teolojik iddiaların tutarlılığını, gerekliliğini ve sonuçlarını anlamak için önemli bir çerçeve olarak sunmayı amaçlıyorum.

1. Mükemmel Varlık Teolojisi

İlk olarak Mükemmel Varlık Teolojisi (Perfect Being Theology), Tanrı'nın mükemmel bir varlık olduğu anlayışına dayanır. Bu teolojide, Tanrı, mümkün olan en yüce ve en mükemmel varlık olarak kabul edilir. Klasik teistik geleneklerde sıkça dile getirilen ve Tanrı'nın her açıdan üstün olduğunu vurgulayan bir yaklaşımdır. Temelde, mükemmel bir varlık olarak Tanrı anlayışından yola çıkar ve bu başlangıç

¹⁰ T. J. Mawson, "Jonathan L. Kvanvig. Depicting Deity: A Metatheological Approach", *Journal of Analytic Theology* 11 (2023), 735-737.

noktasından hareketle Tanrı hakkında bir teori geliştirir. Yani aslında “mükemmellik” temel iddiasından Tanrı’nın mahiyetine dair diğer teolojik iddiaların türetilbileceğini savunan bir meta-teoloji girişimidir.

Mükemmel varlık teolojisine göre, Tanrı’nın mükemmelliği, tüm pozitif özelliklerin en üst düzeyde Tanrı’da bulunması anlamına gelir. Bu özellikler arasında ilim, kudret, iyilik ve varoluş yer alır. Örneğin Tanrı, mutlak güç sahibidir çünkü her şeye gücü yetmeyen herhangi bir şey en mükemmel varlık olamaz. Benzer şekilde Tanrı mükemmel varlık olduğu için, her şeyi bilendir. Ayrıca Tanrı, bu özelliklerin en üst derecesinde olan tek varlıktır ve bu nedenle ibadete layıktır.

Sıklıkla mükemmel varlık teolojisi, ontolojik argümanla birlikte anılır. Ancak mükemmellik iddiası, ontolojik argümanın bir sonucu olarak türetilmiş değildir. Aksine metafiziksel bir girişim olarak mükemmel varlık tanımlamasıyla başlar ve maksimum mükemmelliğin neleri içerdiğini tanımlama sürecinde ontolojik argümana varır.

Descartes Tanrı’nın varlığını temellendirirken, kendindeki mükemmellik fikrinden yola çıkar. Argümana zihninde bir mükemmel fikri olduğunu kabul ederek başlar. Kendisi sonlu ve kusurlu bir varlık olduğu için bu fikrin kendisinden kaynaklanamayacağını düşünür. Descartes, bu mükemmellik fikrinin tek olası kaynağının, bu fikrin nedeni olarak var olması gereken mükemmel Tanrı olduğu sonucuna varır.¹¹ Dolayısıyla “mükemmellik”, Tanrı’yı tanımlayan temel bir niteliktir. Ona göre mükemmel olan da zihindeki ve gerçekteki bu mükemmelliğin kaynağı da Tanrı’dır.

Mükemmel varlık teolojisi, özellikle Anselm’in “Tanrı daha büyüğü düşünülemeyen varlıktır”¹² şeklindeki tanımıyla ilişkilendirilir. Yani Anselm’e göre, herhangi bir şeyin Tanrı olabilmesi için o şeyin azami derecede mükemmel ya da metafizik olarak mümkün olan en büyük varlık olması gerekir. Ayrıca Tanrı’nın varlığı, mükemmel olmanın gereği olarak sadece mümkün değil zorunlu görülür. Anselm, Tanrı yoktur diyen birinin bile “daha büyüğü düşünülemeyen şey” tanımını duyduğunda anlayacağını belirtmektedir. Ancak böyle bir varlığın yalnız zihinde var olması imkansızdır. Gerçekte varlık, zihinde varlıktan daha büyük olacağından, en yüce varlık gerçekte de var olmalıdır.¹³ Dolayısıyla her bakımdan en yüce varlık, Tanrı, aynı zamanda en mükemmel varlıktır. Çünkü “mükemmellik” bir anlamda, “daha büyüğü düşünülemeyen” yani aşılamayan en üst sınırı ifade etmektedir.¹⁴

¹¹ Bk. René Descartes, *Descartes: Selected Philosophical Writings*, ed. John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, ve Anthony Kenny (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

¹² Anselm, *Monologion and Proslogion with the Replies of Gaunilo and Anselm*, çev. Thomas Williams (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1996), 100. Ayrıca bk. Anselm, *Basic Writings*, ed. ve çev. Thomas Williams (Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 2007), 82-83.

¹³ Anselm, *The Major Works / Anselm of Canterbury*, ed. Brian Davies (Oxford: Oxford University Press, 1998), 87-88.

¹⁴ Münthea Beki, *Tanrı ve Mükemmellik Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 53-54.

Böylece Anselm, Tanrı hakkında konuşurken temel olarak “mükemmellik”i almaktadır. Nitekim en yücelik, Tanrı’nın mükemmel doğasını betimler.

Dahası, bu teoloji, tüm yüceltici özelliklerin maksimal bir kombinasyonunun varlığını savunur. Yani, daha ve daha büyük olası varlıkların hiç bitmeyen bir dizisi olduğunu reddeder. Örneğin, Plantinga’nın mükemmel varlık teolojisinde, Tanrı kavramı, bazı niteliklerin maksimum düzeyde bir araya gelmesiyle tanımlanır. Büyük kılan bu nitelikler, daha fazla veya daha azına sahip olunabilecek türden değil, içsel bir maksimum değere sahip olan özsel niteliklerdir. Özellikle iyilik, güç ve bilgi gibi nitelikler, bir varlığın büyüklüğü için temel teşkil eder ve bu niteliklerin maksimum düzeyde bir araya gelmesiyle ortaya çıkan varlık, tümüyle iyi, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen bir varlık (Tanrı) olarak tanımlanır.¹⁵

Burada Tanrı, kendinden başka hiçbir varlığın aşamayacağı ve erişemeyeceği bir mükemmelliğe sahiptir. O’nun büyüklüğü hiçbir varlık tarafından aşılamaz, hatta erişilemez. Tanrı’ya atfedilen her şeye gücü yetme, her şeyi bilme, her şeye kadir olma ve değişmezlik gibi nitelikler de bu önermeden kaynaklanır. Örneğin O, nihai ve tam bir güce sahiptir, yani hem en güçlü varlıktır her şeye gücü yeter hem de ondan daha güçlüsü düşünülemez. Dolayısıyla ilahi niteliklerin sınırı “mükemmellik”tir. Mükemmel bu anlamda maksimum büyüklüğü ve tamlığı ifade eder.

Diğer taraftan bu en yüce ve zorunlu varlığın, yaratıcı ve ibadetin nesnesi olduğu da kabul edilir. Augustine, Tanrı’yı her şeyin yaratıcısı ve yarattığı her şeyden daha mükemmel olan varlık olarak tarif eder. Bu üstün varlık, en güçlü, en adil, en güzel ve mutlak ilim sahibidir. Ayrıca, mekânda ve zamanda değişmez. Mükemmel varlık felsefesinin savunduğu bu varlık, aynı zamanda dinin ön gördüğü ibadetin nesnesidir.¹⁶ Morris’e göre, eğer Anselm’in savunduğu daha büyüğü düşünilemeyen mükemmel Tanrı konsepti tutarlı ve mümkünse, ki öyledir, o halde dinin Tanrı’sı da felsefeninkiyle bir ve aynı olmalıdır.¹⁷ Dinin ve felsefenin Tanrı’sı kavramları tartışmalıdır ancak özetle mükemmel varlık aynı zamanda yaratıcı ve ibadete değer Tanrı olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak Mükemmel Varlık Teolojisi meta-teolojik bir bakış açısıyla, Tanrı’yı mükemmellik ile tanımlamanın metafiziksel sonuçlarını açıklığa kavuşturmaya çalışır. Örneğin, mükemmellik ile her şeye gücü yetme ve her şeyi bilme çelişki olmaksızın bir arada var olabilir mi? Tanrı’nın azami derecede büyük/mükemmel olması ne anlama gelir ve bu temelden hangi nitelikler türetilir?

¹⁵ Kvanvig, *Depicting Deity*, 99.

¹⁶ Edward Wierenga, “Augustinian perfect being theology and the God of Abraham, Isaac, and Jacob”, *International Journal for Philosophy of Religion* 69/2 (April 2011), 145.

¹⁷ Wierenga, “Augustinian perfect being theology,” 147.

En mükemmel varlığın, diğer tüm büyük kılan niteliklerle birlikte yaratıcı ve ibadetin nesnesi olduğunu kabul edelim. O halde, Tanrı'nın doğasına ilişkin en temel iddia mükemmellik olabilir mi?

Öncelikle mükemmellik tezi, oldukça genel kabul gören ve birçok ilahi niteliği açıklamada temel kabul edilen güçlü bir iddiadır. Tanrı'ya mükemmellik atfetme geleneği dinlerden önce Aristo'ya dayandırılabilir. Ona göre mükemmel (teleion), tamamlanmış, eksiksiz, amacına ulaşmış olandır.¹⁸ Benzer şekilde Augustine de mükemmelliği tamlık olarak tarif eder ve Tanrı'nın her bakımdan üstün olan değişmeyen varlık olduğunu belirtir. Ona göre Tanrı, “niceliği olmayan en büyük ve eksikliği olmayan yaratıcı”dır.¹⁹ Tam ve en yüce varlığın, bu anlamda hiçbir eksiklik içermeyeceği ve dolayısıyla değişmeyeceği söylenebilir. O halde mükemmel olma, bir bakıma diğer ilahi niteliklerin derecesini belirleyen bir çerçeve oluşturmaktadır. Örneğin Tanrı sadece “bilen” değil “her şeyi bilen”dir. Diğer bir ifadeyle mükemmel/tam ilim sahibidir ve başka bir varlık tarafından aşılamaz.

Anselm'e göre Tanrı'nın çok sayıda bağımsız özelliği yoktur, ancak hepsi sıkı bir şekilde birbiriyle ilişkilidir ve tüm bu özelliklerin merkezinde de “mükemmel olma” vardır.²⁰ Mükemmellik, ya varlıkta kümülatif bir olgu olarak ortaya çıkar ve dereceli nitelikler bir bütün olarak mükemmel varlığı oluşturur; ya da varlık her biri özünde mükemmel (tam) olan niteliklerden meydana gelir. Her iki ihtimalde de bir varlığın mükemmelliğinden bahsederken, sadece varlığın diğer her şeye üstün (daha- veya en-) olması veya büyüklüğü değil, atfedilen niteliklerin mahiyeti, kendinde derecesi/tamlığı da belirleyicidir diyebiliriz. Bu anlamda mükemmel olma, varlığın doğasını tanımlarken, yol gösterici temel bir özelliktir.

Diğer taraftan, zorunlu varlık teolojisi bağlamında değerlendirildiğinde mükemmellik, çıkarsanan bir özelliktir. Dolayısıyla MVT, meta-teoloji bağlamında en avantajlı konumda değildir. Nitekim temel özellik olarak varlığın zorunluluğu, mükemmelliği de gerektirir. Ancak mükemmellik, varlığın mutlak zorunluluğu ve birliği konusunda bazı soru işaretleri taşımaktadır. Bu analiz, değerlendirme bölümüne bırakılmıştır.

2. İbadete Değerlik Teolojisi

İbadete değerlik teolojisi ise Tanrı'nın doğasına ilişkin temel olanın, Tanrı'nın ibadete layık olması olduğunu iddia eder. Yani, Tanrı, sadece metafizik bir gerçeklik değil aynı zamanda ibadet edilmeye değer olan ve bu niteliğe sahip tek varlık olarak kabul edilir. Nitekim, Tanrı'dan başka hiçbir şeye meşru olarak tapılamaz. Ancak yine de Tanrı'nın ibadete değerliğini diğer varlıklarından ayırt etmek gerekecektir.

¹⁸ Aristoteles, *Metafizik* 1021b.

¹⁹ Brian Leftow, “Why Perfect Being Theology?” *International Journal for Philosophy of Religion* 69/2 (2011), 113.

²⁰ George N. Schlesinger, “Divine Perfection”, *Religious Studies* 21/2 (Jun., 1985), 155.

Burada meta-teolojik bir sorgulama şu soruyu soracaktır: Bir varlığın ibadete layık olması için hangi kriterleri karşılaması gerekir? Diğer bir ifadeyle, temel önermesi ibadete değerlik olan bir teoloji, Tanrı'yı hangi niteliklerle tarif eder? İbadete değer Tanrı anlayışı hem Tanrı'nın doğası hem de ibadetin doğası hakkında bir iddiada bulunmaktadır.

İbadet, yalnızca en yüce türden bir varlığa yakışacak en yüce türden bir övgüyü içerir. Belki de bu tür bir ibadet, yüce övgü türünün yanı sıra özel bir tür saygı, huşu, hayranlık ve tapma içerir, ancak bu tür yüce tapınmada yer alan temel unsur, ilaha yakışan tür, tapınılan varlığa boyun eğme veya teslim olma (tam bir adanmışlık) tutumudur. Böylece, yalnızca Tanrı'ya ait bir ibadet türü tanımlanabilir. İbadet, en azdan en çoğa kadar herhangi bir düzeyde olabilir ancak yine de buna en üstün şekilde layık olan Tanrı'dır. Swinburne ibadeti, tüm varlığın (mükemmel iyi) kaynağı olan Tanrı'ya uygun olan tek yanıt olarak tanımlamaktadır.²¹ Böylece ibadet, ilişkiye girdiğimiz en yüce varlığa karşı bir tepki/övgü olmaktadır. Ayrıca ibadetin nesnesi olarak Tanrı kavramı, nihai bağıllığımıza ve saygımıza layık daha yüce bir güce olan derin bir inancı da temsil eder.

İbadete layıklık teolojisi, Tanrı'nın tüm yaratılmış varlıklardan üstün olduğunu ve ahlaki mükemmellik, mutlak güç (kudret), mutlak ilim gibi özelliklere sahip olduğunu savunur. Bu nitelikler, Tanrı'yı diğer varlıklardan ayırır ve O'nu ibadetin yegâne ve en uygun nesnesi haline getirir. Nitekim Tanrı tüm varlıkların en büyüğü/yücesi kabul edilmekle tam ve şüphesiz bir adanmışlığa layık olmaktadır.²² Bu teoloji, özellikle Tanrı'nın aşkınlığı, değişmezliği ve ahlaki mükemmeliyeti üzerine vurgu yapar. Dolayısıyla Tanrı'yı, yaratılmış hiçbir varlıkla karşılaştırılmayacak bir yücelikte gösterir ve O'nu ibadete layık kılar. Tanrı'nın bu özellikleri, insanın doğal olarak Tanrı'ya yönelmesini ve O'na tapınmasını gerekli kılar.

Bu özellikleriyle ibadete değerlik teolojisi, aslında mükemmellik iddiasından çıkarsanan bir sonuç gibi de görünmektedir. Tanrı mükemmel niteliklere sahip en yüce varlık olması sebebiyle böylesine bir bağıllık ve ibadeti hak eder ve ibadetin nesnesi kabul edilir. Morris, ibadete değerlik niteliğini, mükemmelliğin bir alt kümesi olarak tarif etmektedir. Ona göre doğru ibadetin ön koşullarını anlamak ve ibadetin nesnesini tanımak için mükemmellik kavramı daha geniş bir çerçevede sağlamaktadır.²³ Ancak bir varlığın mükemmel olması, O'nun ibadete değer olmasını ne derece gerektirir, sorgulanmalıdır. Örneğin Nagasawa, yüceliğin/mükemmelliğin ibadete değer olmak için yeterli olmayabileceğini söyler.²⁴ Eğer mükemmel olmak için gerekli büyük-kılan niteliklere sahip iki varlık olsaydı, yani birbirinden bağımsız olarak aynı derecede yüce ve mükemmel kabul edilebilecek iki varlık olsaydı, mantıksal olarak her ikisine de eşit bir şekilde tapınmak gerekecekti. Ancak bu

²¹ Swinburne, *Faith and Reason* (NY: Clarendon Press, 2005), 168.

²² Michael Peterson vd., *Reason and Religious Belief* (NY: Oxford Uni Press, 2003), 60-61.

²³ Morris, "Symposium Papers and Abstracts: Perfect Being Theology", *Noûs* 21/1 (1987), 24.

²⁴ Kvanvig, *Depicting Deity*, 149; Bayne and Nagasawa, "The Grounds of Worship", *Religious Studies* 42/3 (2006), 308.

durum, birçok tek tanrılı dinde temel bir ilke olan "birlik" veya "teklik" prensibiyle çelişir. Dolayısıyla mükemmellik tek başına ibadete değerliği gerektirmez/ifade etmez. Buna mukabil, mükemmel iki varlığın da ibadete değer olduğu iddia edilebilir. Yine de birden fazla yüce varlık fikrinin ibadetin doğasını ve temel amacını zayıflatacaktır. Ayrıca çokluk, mükemmellik fikrinin kendisiyle de çelişecektir. Sonuç olarak, eğer bir varlık bahsi geçen mükemmel niteliklere sahipse, yüce bir övgü ve bağlılığa konu olacağı açıktır.

Bu akıl yürütmenin tersi de mümkündür. Eğer bir varlık ibadete değerse, mükemmel olmalıdır veya mükemmel olmayan hiçbir varlık ibadete değer değildir. Wierenga, Tanrı'nın tapınmayı eşsiz bir şekilde hak ettiğini belirtir. Ancak yalnızca tamamen mükemmel bir varlık tapınmaya layıktır; o halde İbrahim'in, İshak'ın ve Yakup'un Tanrısı mükemmel bir varlıktır.²⁵ Dolayısıyla temel iddiası ibadete değer Tanrı olan bir teolojiden, aynı zamanda ilahi mükemmellik de türemektedir.

Ancak Nagasawa, maksimum mükemmelliğin olmadığı durumda dahi, bir varlığın ibadete değer olabileceğini savunur. Ona göre, bir varlık tüm bilgilere sahip olmasa (bazı şeyleri bilmeseyse) bile, her şeye gücü yeten ve mutlak iyi olan bir varlık olarak yine de tapınmaya değer olabilir.²⁶

Diğer taraftan, Swinburne, ibadeti yaratılmış varlıklar için bir görev olarak tarif etmektedir. Ona göre, eğer Tanrı hayatı ve içindeki tüm güzellikleri bize verirse, şükran dolu bir ibadet yaratıcıya karşı bizim görevimizdir.²⁷ O halde bu, sadece Tanrı'nın doğası hakkında, Tanrı'nın değerini ve Tanrı'ya verilen belirli bir tür yanıtın değerini ifade eden bir konum değildir. Aynı zamanda insanlar ve Tanrı arasındaki ilişkiye dair güçlü ve bağlayıcı bir şeyden de söz eder.

Örneğin Brian Leftow, ibadetin doğasının Tanrı'nın bir kişi olmasını gerektiren unsurlar içerdiğini iddia etmiştir. Ona göre ibadet, öncelikle bir hitap şeklidir ve amacı ibadet edilen varlık tarafından bu sözlerin duyulup anlaşılmasıdır, yani bir çeşit iletişim eylemidir. İbadet, aynı zamanda övgü de içermektedir. Leftow, ibadet kelimesinin "değerin ilan edilmesi" anlamına geldiğini belirtir. Yani bir şey tapınmayı hak ediyorsa, en azından bir açıdan övgüyü de hak etmelidir.²⁸

Sonuç olarak, Tanrı'nın doğası için temel olan şey, Tanrı'nın en yüce tapınmaya maksimum düzeyde layık olmasıdır. Ancak bu özellikten Tanrı'nın en mükemmel ve kişi olduğu sonucu da çıkmaktadır. Yine de yaratıcı olmak gibi bazı özellikler ile ibadete değer tek varlık olmak (birlik) zorunlu olarak çıkmayabilir. Ayrıca ibadete değerlik her ne kadar temel ilahi nitelik gibi görünse de, özel

---

²⁵ Wierenga, "Augustinian perfect being theology," 147-8; Kvanvig, *Depicting Deity*, 163.

²⁶ Kvanvig, *Depicting Deity*, 166.

²⁷ Swinburne, *Faith and Reason*, 168.

²⁸ Brian Leftow, "Naturalistic pantheism," *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*, Eds. Andrei A. Buckareff ve Yujin Nagasawa, (United Kingdom: Oxford University Press, 2016), 71.

olmaktan ziyade Tanrı-alem ilişkisi bağlamında çıkarsanan bir sonuç olmaya daha yakın durmaktadır.

3. Yarattıcı Teolojisi

Kvanvig'in de taraftar olduğu bu teoloji, Tanrı'nın tüm alemin yaratıcısı/nedeni olduğu anlayışına odaklanır. Öyle ki Tanrı, var olan her şeyin nihai kaynağı, tasarımcısı veya ilk nedeni olarak kabul edilir. Bu bakış açısı bir yaratıcının metafiziksel gerekliliğini ve Tanrı'nın yaratılışla olan ilişkisini araştırır. Yaratma, ister ex nihilo (yoktan) yaratma yoluyla olsun, ister kesintisiz varlığını sürdürme yoluyla olsun; Yarattıcı Teoloji, Tanrı'yı alemin nihai kaynağı ve nedeni olarak vurgular.

O halde Yarattıcı Varlık Teolojisi, Tanrı'nın her şeyin başlangıcını oluşturan bir varlık olduğunu ve alemdeki her şeyin O'nun yaratıcı gücüyle var olduğunu savunur. Böylece yaratıcılık, Tanrı'nın temel bir niteliğı olarak görülür ve O'nun diğere tüm varlıklardan farklı olduğunu gösterir. Diğere bir ifadeyle Tanrı, diğere her şeyin asimetric kaynağıdır; bu, Tanrı'nın temel doğasının diğere her şeyden münezze ve bağımsız olmasını içeren bir başlangıç noktasıdır.

Tanrı, yalnızca bir yaratıcı değil, tüm yaratılışın ontolojik temeli olarak görülür. Bu görüş, Tanrı'nın bağımsız ve kendiliğinden var olduğunu ve diğere tüm varlıkların O'na dayandığını öne sürer. Tanrı'nın yaratıcı niteliğı, O'nun varlığının zorunlu ve bağımsız olduğuna işaret ederken, alemdeki diğere tüm varlıkların olumsal ve O'na bağımlı olduğu sonucunu doğurur.

Bir yaratıcıdan bahsetmek, geçmişte bir noktada bir şeylerin meydana geldiğı belirli bir faaliyet fikrini ifade edebilir. Ancak burada yaratılış, zamansal yaratmayı içerse bile ondan daha genel olan kaynaklık ya da ontolojik bağımlılık fikrine soyutlayabiliriz.

O halde yaratıcı teolojisi, tüm varlıkların kaynağını ifade eden temel bir kavram ile başlar ve bu metafizik başlangıç noktasından bir teori, bir teoloji türetir. Böyle bir proje, bu şekilde tanımlanan varlığın var olup olmadığı veya nasıl bilinebileceğı ya da inanmak için nedenler bulunabileceğı epistemolojik sorusundan bağımsızdır.²⁹

Yarattıcı Teolojinin meta-teolojik bir analizi şu soruları sorar: Tanrı'nın yaratıcı olmasının metafiziksel sonuçları nelerdir? Bu, Tanrı ve yaratılış arasında bir düalizm anlamına mı gelir, yoksa yaratılış Tanrı'nın doğasının bir yansıması mıdır?

Bu teoloji, özellikle klasik teizmin yaratılış doktrinleriyle ilişkilidir ve Tanrı'nın yaratma eylemi üzerinde yoğunlaşır.³⁰ Ancak Tanrı'nın yaratıcı olmasının yalnızca bir

²⁹ Kvanvig, *Depicting Deity*, 12.

³⁰ Kvanvig, Yarattıcı teolojisinin, politeizm ile tutarlı olmadığını, ancak Tanrı'nın bir ve tek kabul edildiğı durumda anlamlı olacağını belirtir: *Depicting Deity*, 18.

eylem değil, aynı zamanda O'nun doğasının zorunlu bir sonucu veya bir yansıması olarak da anlaşılabilceğini vurgulamak gerekir.

Örneğin Tanrı'yı "İlk Neden" olarak gören argümanlar, alemdeki her şeyin bir nedeni olduğu ve bu neden zincirinin sonsuza gidemeyeceği gerekçesiyle, alemin ilk ve zorunlu nedeni olan Tanrı'nın varlığını ispat etmeye çalışır. Öncelikle Tanrı ile alem arasında nedensel bir ilişki kurar. Daha sonra ilk neden (yaratıcı) ile diğer (yaratılan) varlıkları birbirinden ayırır, iki farklı varlık modundan bahseder. Nitekim yaratmanın doğası (hiçten; bir şeyden; kendinden) yaratıcı ve yaratılan arasındaki farkı ortaya koymanın ön koşulunu oluşturmaktadır. Böylece diğer tüm varlıkların yani yaratılmış alemin varlık nedeni olarak tasavvur edilen Tanrı'nın doğası için "yaratıcı" olma niteliği temeldir. Meta-teolojik olarak, böyle bir varlığı (ilk neden) ortaya koymanın gerekliliği, bu argümanın sonsuz gerilemeyi önleyip önlemediği ve Tanrı'nın doğasını açıklamada ne derece başarılı olduğu incelenebilir.

Diğer taraftan, yaratılış, Tanrı'nın kendi doğasının bir yansıması ve alem Tanrı'nın bir parçası olarak da yorumlanabilir. Ancak bu tarz yaklaşımlar, klasik teolojideki Tanrı anlayışıyla çelişen bazı noktalara sahiptir. Örneğin bir var oluş süreci olarak veya tüm varlıkların dahil olduğu bir yaratma, yaratıcı-yaratılan ayırımını sağlamamaktadır.

Yaratıcı teoloji bağlamında, Tanrı'nın yaratıcı olması, O'nun mutlak kudretini, ilmini ve iyiliğini de ortaya koyar. Tanrı'nın yaratma eylemi, yalnızca varlıkları meydana getirme olarak değil, aynı zamanda o varlıkların ontolojik bütünlüğünü ve düzenini sağlama/koruma olarak da anlaşılmalıdır. Böylece yaratma, Tanrı'nın mükemmelliğinin bir sonucudur diyebiliriz. Ayrıca Tanrı'nın kişi oluşu ile de ilgilidir.³¹ Çünkü Tanrı'nın kişi/zat olduğunu söylemek, aynı zamanda eylemde bulunduğunu, alem ile ilişki kurduğunu ve ibadetin nesnesi olduğunu da ifade eder.

Sonuç olarak yaratıcı Tanrı anlayışı, aynı zamanda Tanrı'nın tekliğini, gücünü, mükemmelliğini, ibadete değerliğini vb. de gerektirmektedir. Ancak Tanrı'nın doğasına ilişkin "yaratıcılık" niteliği ele alındığında, varlığın nedeni olmak bakımından, zorunlu varlık iddiası daha temel görünmektedir. Nitekim mükemmellik gibi yaratıcılık da, salt ve zorunlu varlık olmanın bir gereğidir.

4. Zorunlu Varlık Teolojisi

Son olarak Ansari vd. tarafından alternatif bir meta-teoloji olarak tanıtılan ve İbn Sina'nın Tanrı anlayışına dayanan bu teoloji, Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğu, yani yokluğunun imkânsız olduğu fikrinden yola çıkmaktadır. Öyle ki ZVT, Tanrı'nın varlığının kendinden olduğu ve bu nedenle Tanrı'nın var olmaması gibi bir durumun düşünülemez olduğunu savunur. Zorunlu Varlık Teolojisi'ne göre, Tanrı tüm varlıkların temeli ve kaynağıdır, ancak kendisi hiçbir şeyin sonucu değildir; Tanrı,

---

³¹ Peterson, *Reason and Religious Belief*, 64-65.

varoluğu için başka bir Şeye bağlı olamaz. Bu da Tanrı'yı olumsal (mümkün)³² varlıklardan ayırır. Diğer bir ifadeyle Tanrı'yı ifade eden temel nitelik, zorunlu varlığıdır.

Bu çerçevede Tanrı, tüm olumsal varlıkların (alemdaki her Şeyin) varlığı için gerekli olan zorunlu bir varlık olarak anlaşılır. Böylece zorunlu varlık teolojisi, zorunlu-olumsal varlık ayırımına dayanmaktadır.³³ Bu bağlamda meta-teolojik bakıŐı zorunlu varlık olmanın ne ifade ettiğini sorgulamaktadır. Örneğin, zorunlu varlık ile olumsal varlık arasındaki fark/iiliŐki nedir? Zorunlu varlık olarak Tanrı kavramı, Tanrı'nın varlığı ve mahiyeti noktasında yeterli açıklamayı sağlar mı? "Zorunluluk" temel iddiasından, diğer nitelikler türetilbilir mi?

Öncelikle İbn Sina, varlığın ilkesi olarak gördüğu Tanrı için zorunlu varlık tanımlamasını yapmaktadır. Nitekim varlık (apaçık) vardır. O halde zorunlu ve mümkün varlık kategorileri de vardır. Ancak olumsalın bir sonucu olarak değil, varlığı kendinden zorunlu olarak Tanrı vardır. Zorunlu varsa, olumsal da var olmalıdır.³⁴ Dolayısıyla Tanrı zorunlu olarak vardır ve alem de Tanrı'ya atıfla zorunlu olarak vardır.³⁵ O halde İbn Sina, varlık ile zorunluluk kavramlarını birlikte kullanmaktadır. Alem ile Tanrı arasındaki ayrımı ise *Vâcibu'l-vücûd bizatihi* (kendinden zorunlu varlık) ve *Vâcibu'l-vücûd ligayrihi* (başkasından zorunlu varlık) kavramları ile yapmaktadır.³⁶ Böylece İbn Sina Tanrı'nın zorunlu varlığını delillendirirken alemin başkasından olan varlığını da açıklamıŐ olmaktadır.

Varlığı kendinden olmak bakımından Tanrı zorunludur, var olmaması veya nedenlenmesi düşünülemez. Ayrıca en üstün/salt varlık olarak Tanrı'da zat ile varlık özdeştir.³⁷ Bu bakımdan İbn Sina, zorunlu varlık için zattan ayrı bir mahiyetten bahsetmez, O'nun vücudu (hakikati ve hüviyeti) mahiyetinin aynıdır. Zorunlunun mahiyeti (ne'liği) bizatihi var olmasıdır. "O, O'dur... gayr kendisine müntesib olup, kendisinin gayra asla intisabı olmayandır."³⁸ Yani Tanrı (ilah), her Şey ona muhtaç O

³² İbn Sina, imkânsız (mümteni) olmayan ve kendinde zorunlu olmayan varlık kategorisi için Arapça "mümkün" kavramını kullanmaktadır. Yani mümkün varlık, zatı bakımından var ve yok olmayan diğer bir ifadeyle, henüz var olmayan ancak var olabilir (varlık imkânı taşıyan) Őeydir. Zorunlu varlık nedeniyle varlığa çıktığında ise kendinde mümkün ancak başkası bakımından zorunlu varlık olur. Batı literatüründe ise örneğin Leibniz'de Tanrı dışındaki varlıklar için İngilizce "contingent" (olumsal) kavramı kullanılmaktadır. Olumsal varlık, gerçekte var olan ancak var olmaması da düşünülebilir Őeydir. Yani varlığı mümkün olup, olumsaldır; zorunlu değildir. Dolayısıyla alemdaki varlıkların neden yok değil de var olduklarını açıklamak için bir neden (zorunlu varlık) gereklidir. O halde, olumsal varlık, İbn Sina'da kendinde mümkün başkası bakımından zorunlu varlığa karşılık gelir diyebiliriz. Bk. Engin Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sina'nın Metafizik Delili* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 292-294.

³³ Peterson, *Reason and Religious Belief*, 63.

³⁴ Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya*, 52.

³⁵ Peter Adamson, "From the Necessary Existent to God", *Interpreting Avicenna: Critical Essays*, ed. Peter Adamson (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 170.

³⁶ Yasin Ramazan Başaran, "God of Ibn Sina: Immutable yet Responsive", *Eskiyeeni* 51 (Aralık, 2023), 985.

³⁷ Engin Erdem, "Tecrid Geleneğinde Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Tartışması: İsfehâni, Kuşçu ve Devvânî", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 11/2 (2021), 670, 672.

³⁸ İbn Sina, *İhlâs Sûresi Tefsiri ve Şerhleri*, çev. Ahmet Faruk Güney (Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 203, İstanbul, 2022), 30.

her şeyden müstağni olandır. O halde, ilk neden zorunlu varlıktır; ilk nedenin varlığı zorunludur ve hiçbir nedene dayanmaz. Olumsuzda ise varlık mahiyetten ayrıdır, diğer bir ifadeyle mahiyet varlığı gerektirmez. Olumsal varlıklar ancak zorunlu varlık nedeniyle var olurlar, var olmak ve varlıklarını sürdürmek için daima zorunlu varlığa muhtaçtırlar.

Daha sonra Leibniz, alemin varoluşunu açıklamak için "yeter sebep ilkesi"nden bahsetmektedir. Ona göre, her olgunun bir nedeni vardır ve alemin varoluşu da bir istisna olamaz. Bu nedenle, varoluşun altında yatan bir neden, yani gerekli bir varlık (Tanrı)³⁹ bulunmalıdır. Leibniz'e göre, neden hiçbir şey yerine bir şeyin var olduğunu açıklamak için zorunlu bir varlığa ihtiyaç duyulur. Bu bağlamda Leibniz de alemin olumsuzluğu yanında Tanrı'nın zorunluluğunu savunur.

Meta-teolojik olarak, zorunluluğun Tanrı'ya tutarlı bir şekilde atfedilebilecek bir nitelik olup olmadığı ve bunun yaratılış ve Tanrı'nın doğası hakkındaki anlayışımızı nasıl etkilediği sorgulanabilir. Meta-teoloji tanımı gereği temel ve ondan türetilmiş nitelikler arasında bir ayırım ön görür. O halde burada temel iddia, Tanrı'nın zorunlu varlık olduğudur. Ayrıca zorunluluktan hareketle, Tanrı'nın bir ve tek, basit, değişmez, ilk sebep ve mükemmel olduğu da iddia edilir. Bunlar, zorunlulukla özdeş olmayan, yani temel olmayan, ancak ondan türeyen özelliklerdir.

Öte yandan İbn Sina zorunlu varlıktan bahsederken değişmezliğe ve basitliğe vurgu yapmaktadır. Yani Tanrı'da bir bölünme; imkân ve temel olmayan nitelikler söz konusu olamaz. Tanrı'nın varlığı kendinden; nedensizdir derken herhangi bir "neden"i Tanrı'dan nefyettiğimiz gibi, zatından ayrı diğer nitelikleri de nefyederiz. Dolayısıyla "zorunluluk" aslında ilahi basitlik için de bir çeşit temel oluşturmaktadır. Tanrı'nın zatı Tanrı'nın varlığıyla özdeştir ve Tanrı'da sıfatların çokluğu yoktur. Çünkü, nedensiz olan (zorunlu varlık) bileşiklik içeremez; basittir ve olumlu niteliklere sahip olmak ise bileşim içerir.⁴⁰

Bu bağlamda, basitlik iddiası ile meta-teolojik yöntem çelişik görülebilir. Basitliğin tutarlılığı, temel iddiadan türeyen niteliklerin basitlik ile ilişkisi sorgulanabilir. Ancak burada bizim bilmemiz/sınıflandırmamız ile varlığın doğası birbirine karıştırılmamalıdır. Kvanvig, teolojinin epistemolojisi ile metafiziği arasında ayırım yapılması gerektiğini vurgular.⁴¹ Ona göre, meta-teoloji epistemik değil, metafiziksel bir girişimdir. Teolojik iddiaların nasıl bilindiğiyle değil, bu iddiaların temel doğası ve birbirleriyle ilişkileriyle ilgilenir. Örneğin, İbn-i Sina'nın Tanrı kanıtı, Tanrı'nın varlığının zorunlu olduğunu ve diğer her şeyin varlığının nedeni olduğunu göstermeyi amaçlar. Bu da yine epistemolojik bir kanıt değil, Tanrı'nın varlığının metafiziksel bir açıklamasıdır.

³⁹ Leibniz, G. W., *Leibniz's Key Philosophical Writings: A Guide*, eds. Paul Lodge ve Lloyd Strickland (Oxford: Oxford University Press, 2020), 222; Metin Pay, "Kozmolojik Delil", *Dini Araştırmalar*, 19/20-06 (Haziran 2016), 40.

⁴⁰ Adamson, "From the Necessary Existent to God," 174; İbn Sina, *İhlâs Sûresi Tefsiri ve Şerhleri*, 34.

⁴¹ Kvanvig, *Depicting Deity*, 43, 133.

Diğer taraftan, meta-teoloji Tanrı'ya atfedilen bazı özelliklerin (örneğin, varlığın zorunlu olması), diğerlerinden (örneğin, zamanın dışında olma) daha temel olduğu iddiasında bulunurken, basitlik Tanrı'ya atfedilen tüm özelliklerin aslında aynı şeyin farklı yönleri olduğunu ortaya koyar. O halde, Tanrı hakkında tek bir temel olgu olduğunu ve bu olgunun farklı şekillerde temsil edilebileceğini varsaymak, görünen çelişkiyi çözecektir. Örneğin "Tanrı'nın zamanın dışında olması" ve "Tanrı'nın zorunlu varlığı", aslında aynı gerçeği farklı şekillerde ifade eder. Bu da temel ve türetilmiş özelliklerin, özde bir çokluk gerektirmediğini gösterir. Yani Tanrı'nın basitliği korunurken, aynı zamanda meta-teolojinin temel iddiaları da desteklenebilir. Ayrıca temel özellik Tanrı'nın özünü ifade ederken türetilmiş özellikler, Tanrı ile diğer varlıklar arasındaki ilişkilere dayanır. Örneğin, Tanrı'nın "ilk neden" olması, O'nun (zorunlu varlığın) diğer varlıklarla (mümkün varlıklarla) olan ilişkisini tarif eder.⁴² Ansari vd. göre bu yaklaşım, Tanrı'nın basitliğine zarar vermeden, farklı ilahi özelliklerin varlığını açıklayabilir.⁴³

"Zorunluluk" Tanrı için temel nitelik kabul edildiğinde, diğer meta-teolojilerin başlangıç iddialarını da içermektedir. Nitekim, zorunlu varlık olarak Tanrı, aynı zamanda mükemmel, yaratıcı ve ibadetin nesnesidir. Ancak bunlar Varlık'tan sonra gelen, çıkarsanan özelliklerdir. Tanrı'nın doğası için en temel iddia, O'nun varlık modudur.

O sadece zorunlu varlık değil, aynı zamanda Âlimdir, Haydır, Müriddir, Kâirdir.⁴⁴ Böylece, ezeli bir yaratma eyleminin de faili ve diğer tüm varlıkların ilk nedenidir. Ancak insanlardan farklı olarak O, amaçsız, nedensiz ve zamansız bir irade ile eylemde bulunur.⁴⁵ Tanrı salt fiildir, yaratmadığı bir an/zaman yoktur. O, arada herhangi bir şey olmaksızın daima var kılar. Böylece zorunlu varlık, ilk neden ve yaratıcı (varlığın ilkesi) olurken, mümkün alem de yaratılmış olmaktadır.⁴⁶ İbn Sina, Tanrı'nın yaratma eylemini "ibda" kavramı ile açıklar.⁴⁷ Alemin varlığı için, zorunlu varlığa muhtaçlığını ise "imkân" kavramı ile temellendirmektedir. Ona göre yaratma, var olmayan durumundaki mümkünün mahiyetine varlık kazandırmaktır.⁴⁸ Yani yaratıcı Tanrı, yoktan yaratan, yaratmaması da düşünülen değil, aksine zorunlu varlığıyla ezeli varlık veren ve idame ettirendir.

İbn Sina'nın zorunlu varlık olarak tarif ettiği Tanrı, sadece varlığın ilkesi (ilk neden) değil, aynı zamanda bilinçli bir faildir. Her şeyi değişmez ve tam ilmiyle bilir, akleder. Böylece ibadete değer; bilir ve cevap verir. Ancak bunu göksel varlıklar

⁴² Ansari vd., "Necessary existent theology", 214-215.

⁴³ Basitlik ve zat-sıfat meselesi makalenin amacını aştığından, detaylı yer verilmemiştir.

⁴⁴ Necmettin Pehlivan, "İbn Sina'ya Göre Duaya İcabet ve Duanın Tesiri", *Diyanet İlmî Dergi* 50/1 (2014), 143.

⁴⁵ Başaran, "God of Ibn Sīnā", 986.

⁴⁶ İsmail Yalçıntaş, "İbn Sīnā'ya Göre Yaratma ve Âlemin Zamansal Ezeliliği," *Journal of Islamic Research* 32/1 (2021), 18.

⁴⁷ İbn Sina, *El-İşârât ve't-Tenbîhât*, çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy ve Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 139.

⁴⁸ Erdem, *Varlıktan Tanrı'ya*, 210.

(akıllar) aracılığı ile yapar.⁴⁹ İbn Sina'nın sisteminde, yaratılış ve alemde var olan her şeyin bir düzen üzere, nedensellik ve zorunluluk ile açıklanması gibi, dua ve cevap da benzer şekilde bir nedenselliğe tabidir. Dua eden de dua da duanın cevabı olarak varlığa çıkan şey de kendinde mümkün ancak Tanrı dolayısıyla zorunludur, her şeyin nihai nedeni Tanrı'dır, ancak bu ardıllık zamansal ve kasıtlı bir ilişkiyi ifade etmez.⁵⁰ O, cömertliğinden, (nedensiz) yaratarak ve varlıkta tutarak cevap verir. Yüce olanın, aşağı olanda amacı olamaz.⁵¹ Yani hiçbir şey, insan ve hatta ilahi nitelikler dahi, Tanrı'yı nedenleyemez.

Diğer taraftan ibadetin doğası açısından bakıldığında, İbn Sina ibadeti yalnızca arz veya hamd olarak değil, ayrıca Tanrı'yı bilmek (ma'rifetullah) olarak tarif eder. Ona göre namazın (ibadetin) hakikati, "Allah'ın bir olduğunu ve varlığının kendi zatından olduğunu; zatı ve sıfatının bütün nevakısdan münezze ve mukaddes olduğunu bilmek"tir.⁵² O halde ibadetin nesnesi zorunlu varlıktır. Yani aslında ibadet (namaz/dua) ilk nedene, en yüce varlığa, kulluktur ve insanın vazifesidir. Bu tarz bir kulluk da ancak en üst kuvve olan akl ve (hem kendini hem *Vâcibu'l-vücûd'u*) bilmek ile mümkündür.

Tanrı'nın zorunluluğu ve bizatihi varlığı, mükemmellik için de özsel niteliklerdir.⁵³ Nitekim eğer Tanrı kendi kendine varsa (başka hiçbir varlıkla nedenlenmiyorsa) ve varlığı zorunluysa daha büyük/yücedir. Ayrıca zorunlu varlık, varlığı tam olandır ve dolayısıyla mükemeldir.⁵⁴ Burada zorunlu varlık, tüm varlığın nedeni olmak, değişmez, tam ve aşılamaz olmak bakımından üstünlük ifade etmektedir. Bizatihi salt varlık anlamındaki bu mutlak ve mükemmel Tanrı anlayışının, mükemmel varlık teolojisinin daha büyüğü düşünülmemeyen varlık iddiasından farklı olduğu söylenebilir. Ancak daha temel bir mükemmellik ve tamlık ön gördüğü açıktır. Öyle ki İbn Sina zorunlu varlığı tamlığın üstünde ve mükemmelliğin ötesinde olarak tarif eder. Tanrı, zatı bakımından mükemmel olandır ve aynı zamanda diğer varlıklar için de mükemmelin kaynağıdır.⁵⁵ Böylece zorunlu varlık, zatında hiçbir eksiklik/muhtaçlık barındırmayan bir varlıktır ve mükemmel olarak nitelendirilmektedir.

5. Değerlendirme

Meta-teoloji, teolojik iddialara yönelik yansıtıcı, felsefi bir sorgulama işlevi görür. Tanrı'nın mükemmelliği, yaratıcılığı, değeri ve zorunluluğu gibi temel doktrinlerin nasıl ortaya konulduğunu ve bu temelden hangi niteliklerin çıkarıldığını sorgular. Ayrıca meta-teoloji, teistik iddialara açıklık ve tutarlılık

⁴⁹ Başaran, "God of Ibn Sīnā", 987.

⁵⁰ Başaran, "God of Ibn Sīnā", 987; Pehlivan, "İbn Sina'ya Göre Duaya İcabet ve Duanın Tesiri", 144.

⁵¹ İbn Sina, *El-İşârât ve't-Tenbihât*, 145.

⁵² İbn Sina, *Namaz Risalesi*, çev. M.Hazmi Tura (İstanbul, 1959), 33-34.

⁵³ Peterson, *Reason and Religious Belief*, 63.

⁵⁴ İbn Sina, *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 100.

⁵⁵ Adamson, "From the Necessary Existent to God", 187.

getirmeye çalışır. Böylece teolojik çerçevelerin entelektüel sağlamlığını değerlendirmekle kalmaz, aynı zamanda hem klasik hem de çağdaş düşüncede Tanrı'nın doğasını anlamaya yönelik çıkarımları analiz eder.

Özetle, meta-teoloji yalnızca teolojik iddiaların yapısını netleştirmekle kalmayıp aynı zamanda farklı gelenekler arasında diyalogu kolaylaştıran ve ilahi sıfatların doğası ve bunların sonuçları üzerine eleştirel düşünmeyi teşvik eden hayati bir felsefi araç olarak hizmet eder. Bu çok yönlü yaklaşım, teolojide temel sorgulamanın önemini vurgulayarak ilahi olanın daha tutarlı ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlar.

Kvanvig'e göre meta-teoloji, bir temel teolojik iddiadan diğer tüm ilahi niteliklerin türetilebileceğini ifade etmektedir. Kvanvig, *Depicting Deity* adlı eserinde, en meşhur üç meta-teolojik yaklaşımı tanımlamakta ve daha da eklenebileceğini belirtmektedir.

Yaratıcı Teoloji, alemin kaynağını ve Tanrı ile alem arasındaki ilişkiyi merkeze alır. Bu perspektifte, Tanrı alemin nihai nedeni olarak görülür. Mükemmel Varlık Teolojisi ise Tanrı'nın en büyük/tüm varlıkların üzerinde yer alan, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve kusursuz bir varlık olduğu iddiasına dayanır. İbadete Değerlik Teolojisi ise Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi ön plana çıkarır ve ibadetin dini deneyimdeki merkezi rolünü vurgular.

Daha sonra, Ansari vd., dördüncü bir alternatif olarak, Tanrı'nın varlığının diğer tüm teolojik iddiaları anlamak için gerekli temel koşul olduğunu öne süren zorunlu varlık teolojisi tezini ortaya atmıştır. Bu yaklaşım, Tanrı'nın varlığının olumsal değil, zorunlu olduğu fikrine dayanmaktadır.

Meta-teolojileri kıyaslarken, bir meta-teolojinin diğer meta-teolojilerin başlangıç noktalarını/temel iddialarını türetebilme yeteneği önemli bir kriterdir. Örneğin, Yaratıcı Teoloji (YT) Tanrı'nın ibadete layık olduğunu da gösterebiliyorsa, bu YT için bir avantajdır. Diğer taraftan, İbadete Layıklık Teolojisi (İDT) bir tanrının alemin yaratıcısı olduğunu gösteremezse, bu İDT için bir dezavantaj olarak değerlendirilebilir. Aslında, diğer meta-teolojilerin temel iddiasını türetememe durumu, o meta-teolojinin Tanrı'nın doğası hakkındaki iddialarını zayıflatır ve Tanrı'nın yüceliği hakkındaki dilsel ifade gücünü sınırlar. Dolayısıyla birincil dezavantaj, diğer meta-teolojilerin başlangıç noktalarını türetmedeki başarısızlık değil, daha ziyade tanrısallık için gerekli olan yüceliği açıklama ve bir temel sağlamadaki başarısızlıktır.⁵⁶

Kvanvig, üç meta-teolojiyi birbirlerini türetebilme ve diğer teistik iddiaları sağlama noktasında kıyaslayarak, en temel ve yetkin olanın Yaratıcı teoloji olduğunu iddia etmektedir. Ansari vd. ise İbn Sina'nın zorunlu varlık olarak Tanrı anlayışının da alternatif bir meta-teoloji olarak okunabileceğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma ise

⁵⁶ Kvanvig, *Depicting Deity*, 55.

zorunlu varlık teolojisinin sadece bir alternatif değil aksine herhangi bir teolojik çerçeve için temel kabul edilebileceğini vurgulamaktadır.

Öncelikle Kvanvig, bu teolojileri sınıflandırabileceğimiz iki alandan bahseder: tamamen tanımlayıcı alan (olgusal, nesnel ifadelerle ilgili) ve aksiyolojik alan (değerler ve yükümlülüklerle ilgili). Aksiyolojik alan ayrıca değer teorisi (neyin iyi olduğu) ve yükümlülük veya normatiflik teorisi (neyin doğru olduğu) olarak ikiye ayrılır.⁵⁷ Buna göre yaratıcı ve zorunlu varlık teolojileri, Tanrı'nın doğasını anlamaya yönelik betimsel ve olgusal alana dayanan bir yaklaşım olarak sunulmaktadır. Yani metafizik ve ontolojiye odaklanan bu teolojiler; Tanrı'nın temel doğasının değerlerden ziyade varlık ve varoluş açısından anlaşılması gerektiğini vurgular. Ayrıca bunlar, çok tanrıcılıktan kaçınılması gerektiğini düşünenler için belirgin bir avantaja sahiptir. Nitekim, mükemmel ve ibadetin nesnesi olarak Tanrı anlayışlarında bir ve tek olma tartışmalıdır. Öte yandan, Mükemmel Varlık Teolojisi, değer teorisi ile başlayan ve Tanrı'yı nihai iyi açısından anlamının önemini vurgulayan bir yaklaşım olarak tanımlanır. İbadete Değer Teolojisi ise normatiflik alanıyla bağlantılıdır ve Tanrı'ya ibadet etmekle ilişkili ahlaki yükümlülükler ve haklara odaklanır. Sonuç olarak ikisi de aksiyolojik alan içerisinde yer almaktadır.

Kvanvig böylece Yaratıcı teolojinin, Mükemmel Varlık Teolojisi ve İbadete Değer Varlık Teolojisi üzerinde etkileyici avantajlara sahip olduğunu savunmaktadır. Özellikle tektanrıcılık ve kişilik konularında bu meta-teolojileri kıyaslamaktadır.

Mükemmel varlık teolojisi, en büyük varlığın varlığını kanıtlamaya çalışır. Bu teoriye göre, en büyük varlık, tüm diğer varlıklardan daha mükemmel ve üstün olmalıdır. Ancak, bu teori, en büyük varlığın tek bir varlık olması gerektiğini varsaymaz. Birden fazla varlığın da en büyük olabileceği düşünülebilir. İbadete değerlik ise, bir varlığın en yüce ibadete layık olması anlamına gelir. Bu kavram da tek bir varlık için geçerli olmak zorunda değildir. Bu nedenle, mükemmel varlık teolojisi ve ibadete değerlik kavramları, tek bir varlığın varlığını zorunlu kılmamaktadır. Birden fazla varlığın da en büyük ve en yüce ibadete layık olabileceği düşünülebilir.

Ancak Tanrı'nın zihne ve iradeye sahip bir kişi oluşu konusunda, ibadete değer ve mükemmel Tanrı anlayışlarının avantajlı olduğunu belirtmektedir. Çünkü ibadet, özü gereği yüce bir varlığı ve ilişki/iletişimi içermektedir.

Kvanvig'e göre Morris de ibadete layıklık teorisinin Tanrı hakkında tam ve yeterli bir açıklama sunmadığını savunmaktadır. Zira Tanrı'ya atfedilen ve bu teolojik çerçeveden türetilmeyen bazı temel nitelikler bulunmaktadır.⁵⁸ Örneğin her şeye gücü yetme bu niteliklerden biridir. Kvanvig ayrıca, mutlak güç gibi niteliklerin

---

⁵⁷ Kvanvig, "Metatheology and the Ontology of Divinity", 145.

⁵⁸ Kvanvig, *Depicting Deity*, 167.

(omni-god) mükemmel varlık teolojisinden de zorunlu olarak çıkmadığını iddia etmektedir.

Diğer taraftan, yaratıcı teolojinin de klasik teizmin öngördüğü bazı niteliklerden vazgeçmek anlamına geleceğini ifade eder. Ona göre, eğer Tanrı, yaratma da dahil herhangi bir eylemde bulunuyorsa, Tanrı değişmez, basit, zamansız vb. olamaz.⁵⁹ Çünkü, ona göre, yaratma eylemi değişimi zorunlu kılmaktadır.

Ayrıca, yaratıcı teolojinin bir noktaya kadar avantajlı olduğu kabul edilse dahi, yaratıcılık özelliği de mükemmellik ve ibadete değerlik gibi, (zorunlu) varlıktan türeyen bir niteliktir. O halde, zorunlu varlık teolojisi, tüm teolojik tartışmaların temelini oluşturarak, diğer meta-teolojik yaklaşımlara göre daha öncelikli bir konum alır. İbn Sina'nın argümanlarına dayanan bu teoloji, Tanrı'yı zorunlu varlık, bir, basit, mükemmel, mutlak olarak tanımlar. Böylece zorunlu varlık teolojisi, yaratıcılık, mükemmellik ve ibadete değerlik gibi ilahi nitelikleri, Tanrı'nın varlığının bir sonucu olarak görerek, bu niteliklerin temelini oluşturur.

SONUÇ

Bu çalışmada ilk olarak meta-teoloji kavramı ele alınmıştır. Kvanvig'in meta-teoloji formülasyonu ve buna bağlı olarak önerdiği üç meta-teolojik yaklaşım (mükemmel varlık teolojisi, ibadete değerlik teolojisi ve yaratıcı teolojisi) açıklanmıştır. Sonuç olarak, Ansari vd. tarafından önerilen zorunlu varlık teolojisinin, alternatiflerine kıyasla daha temel olarak görülebileceği iddia edilmiştir. Çünkü ZVT, tüm teolojik tartışmalar için gerekli bir başlangıç noktası oluşturmakta ve böylece diğer teolojik iddiaların türetilebileceği tutarlı bir temel sağlamaktadır. Nitekim zorunlu varlık teolojisi, diğer meta-teolojik yaklaşımların aksine, Tanrı'nın varlığını daha öncelikli ve temel bir ilke olarak kabul eder. Temelsellik iddiası gereği, Tanrı'yı "Tanrı" yapan özelliğin, büyüklüğünden ve alemle ilişkisinden önce bizatihi varlığı olmalıdır. Zorunlu varlık teolojisi, Tanrı'nın mükemmelliğini, ibadete değerliğini ve yaratıcılığını korumakla birlikte Kvanvig'in meta-teolojileri kıyaslarken kullandığı tektanrıcılık ve kişilik gibi ilkelere de cevap verir. İbn Sina, Tanrı'yı bir ve tek, en mükemmel, alim-i mutlak, kadir-i mutlak, öz bilinçli, iradi yaratıcı bir zat olarak tarif eder. Zorunlu Tanrı'nın değişmez ve basit olması bu anlamda kişi olmasına engel değildir. Dolayısıyla ilişkisel ve ortak nitelikler, temel olandan türetilir. Ancak Tanrı'nın doğası için temel olan, varlığın zorunluluğudur. Bu durum, zorunlu varlık teolojisini, meta-teolojik bir çerçeve olarak, diğer yaklaşımlar karşısında hem ontolojik hem de teolojik açıdan üstün/daha temel kılmaktadır.

⁵⁹ Kvanvig, *Depicting Deity*, 189.

KAYNAKÇA

Adamson, Peter. "From the Necessary Existent to God". *Interpreting Avicenna: Critical Essays*. ed. Peter Adamson. 170-189. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Ansari, Rosabel vd. "Necessary Existent Theology". *Religious Studies* 60/2 (2024), 204-218. doi:10.1017/S0034412523000239.

Anselm. *Basic Writings*. çev. Thomas Williams. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2007.

Anselm. *Monologion and Proslogion with the Replies of Gaunilo and Anselm*. çev. Thomas Williams. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1996.

Anselm. *The Major Works / Anselm of Canterbury*. ed. Brian Davies. Oxford: Oxford University Press, 1998.

Aristoteles, *Metafizik* 1021b

Aronson, Jeff. "When I Use A Word: Meta-". *BMJ: British Medical Journal* 324/7344 (2002), 1022-1022. doi:10.1136/bmj.324.7344.1022.

Başaran, Yasin Ramazan. "God of Ibn Sīnā: Immutable yet Responsive". *Eskiyeni* 51 (2023), 977-991.

Bayne, Tim - Nagasawa Yujin. "The Grounds of Worship". *Religious Studies* 42/ 3 (2006), 299-313.

Beki. Münteha. *Tanrı ve Mükemmellik Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Descartes, René. *Descartes: Selected Philosophical Writings*. Ed. John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch, and Anthony Kenny. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Erdem, Engin. "Tecrîd Geleneğinde Zorunlu Varlık'ın Zorunluluğu Tartışması: İsfehâni, Kuşçu ve Devvânî". *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 11/ 2 (2021), 659-682.

Erdem, Engin. *Varlıktan Tanrı'ya: İbn Sina'nın Metafizik Delili*. İstanbul: Endülüs Yayınları:03, 2016.

Granrose, John T. "Normative Theology and Meta-Theology". *The Harvard Theological Review* 63/3 (1970), 449-51.

İbn Sina. *Namaz Risalesi*. çev. M. Hazmi Tura. İstanbul, 1959.

İbn Sina. *İhlâs Sûresi Tefsiri ve Şerhleri*. çev. Ahmet Faruk Güney. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.

İbn Sina. *El-İşârât ve't-Tenbîhât*. çev. Muhittin Macit, Ali Durusoy ve Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.

İbn sina. *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik II*. çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.

Kittle, Stuart - Gasser, Georg (ed.). *The Divine Nature: Personal and A-Personal Perspectives*. 1st ed. London: Routledge, 2021.

Kvanvig, Jonathan L. "Metatheology and the Ontology of Divinity". *The Divine Nature: Personal and A-Personal Perspectives*. ed. Simon Kittle ve Georg Gasser. 139-157. Abingdon: Routledge, 2021.

Kvanvig, Jonathan L. *Depicting Deity: A Metatheological Approach*. New York: Oxford University Press, 2021.

Leftow, Brian. "Why Perfect Being Theology?". *International Journal for Philosophy of Religion* 69/2 (2011), 103-18.

Leftow, Brian. "Naturalistic Pantheism". *Alternative Concepts of God: Essays on the Metaphysics of the Divine*. ed. Andrei Buckareff and Yujin Nagasawa. 64-88. Oxford: Oxford University Press, 2016.

- Leibniz, G. W. *Leibniz's Key Philosophical Writings: A Guide*. Eds. Paul Lodge ve Lloyd Strickland. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Mawson, T. J. "Jonathan L. Kvanvig. Depicting Deity: A Metatheological Approach". *Journal of Analytic Theology* 11 (2023), 735-737.
- Morris, Thomas V. "Symposium Papers and Abstracts: Perfect Being Theology". *Noûs* 21/ 1 (1987), 19-30.
- Pay, Metin. "Kozmolojik Delil". *Dini Araştırmalar* 19/20-06 (Haziran 2016), 25-52. <https://doi.org/10.15745/da.97480>.
- Pehlivan, Necmettin. "İbn Sina'ya Göre Duaya İcabet ve Duanın Tesiri". *Diyamet İlmî Dergi* 50/1 (2023), 139-156.
- Peterson, Michael vd. *Reason and Religious Belief*. NY:Oxford University Press, 2003.
- Schlesinger, George N. "Divine Perfection". *Religious Studies* 21/2 (1985), 147-58.
- Swinburne, Richard. *Faith and Reason*. New York: Clarendon Press, 2005.
- Wierenga, Edward. "Augustinian Perfect Being Theology and the God of Abraham, Isaac, and Jacob". *International Journal for Philosophy of Religion* 69/2 (2011), 139-151.
- Yalçıntaş, İsmail. "İbn Sînâ'ya Göre Yaratma ve Âlemin Zamansal Ezelîliği". *Journal of Islamic Research* 32/1 (2021), 10-29.